

Katarina Mauch

Prostor za dezinstitutionalizacijo: uporabniška perspektiva prehoda iz izključujočih k vključujočim življenjskim prostorom v okviru projekta Doma na Krasu

Eno od ključnih vprašanj dezinstitutionalizacije je pogosto, kje bodo ljudje v skupnosti živeli po tem, ko se preselijo iz zavodov. V preteklosti so se v Sloveniji kot ena od najpogostejših (organiziranih) oblik preselitev iz zavodov vzpostavile stanovanjske skupine. Čeprav so bile na začetku mišljene zgolj kot prehodna oblika oz. vmesna postaja med življenjem v instituciji in neodvisnim življenjem v skupnosti, strokovnjaki in uporabniki opozarjajo, da stanovanjske skupine niso najustreznejši način ustvarjanja prostora za ljudi, ki se vračajo iz institucij v skupnost, saj se v njih pogosto reproducira institucionalna kultura. Pri tem se postavlja vprašanje, kakšni prostori so ustreznejši in kako jih ustvariti. Članek predstavi uporabniško perspektivo ljudi, ki so bili v okviru projekta »Doma na Krasu« kot stanovalci zavoda na različne načine vključeni v proces dezinstitutionalizacije, in odločanje glede poteka preselitev v skupnost. Čeprav naj bi imeli ključno vlogo v procesu dezinstitutionalizacije, so se preselitve v projektu pogosto zgodile brez resničnega vključevanja in možnosti odločanja o tem, kje, s kom in kako bodo živeli. Članek sporoča, da so vključujoči in ustrezni prostori za preselitev ljudi iz institucij lahko samo tisti, ki jih ustvarjamo skupaj z uporabniki.

Ključne besede: preselitev, skupnost, vključevanje, institucije, stanovanjske skupine.

Katarina Mauch je socialna delavka in raziskovalka na Inštitutu Republike Slovenije za socialno varstvo. Je doktorska študentka na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani. Kontakt: katarina.ficko@irssv.si

Place for deinstitutionalization: users' perspective on the transition from exclusive to inclusive living places within the Dom na Krasu project

One of the key issues of deinstitutionalization is often where people will live in the community after resettling from institutions. In the past, in Slovenia, residential group homes have been established as one of the most common (organised) forms of resettlement from institutions. Although initially intended solely as a transitional form or an intermediate step between life in an institution and independent living in the community, experts and users point out that residential groups are not the most suitable way to create living in the community for people returning from institutions, as they often reproduce institutional culture. This raises the question of what types of places are more appropriate and how to create them. The article presents the users' perspective of residents on an institution, who were involved in the "Dom na Krasu" project and were part of the deinstitutionalization process, and on decision-making regarding the relocation to the community in various ways. Although these individuals were expected to play a key role in the deinstitutionalization process, relocations in the project often occurred without their real participation and without opportunities to decide where, with whom, and how they would live. The article emphasizes that inclusive and suitable spaces for people resettling from institutions are only those that are created together with the users.

Key words: relocation, community, inclusion, institutions, residential groups.

Katarina Mauch is a social worker and a researcher at the Social Protection Institute of the Republic of Slovenia. She is also a doctoral student at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Contact: katarina.ficko@irssv.si

Uvod

Eden od ključnih¹ ciljev dezinstitutionalizacije je, da ljudje zapustijo institucijo, v kateri živijo, in se preselijo v skupnost. Pri tem so odločilna vprašanja, kam naj gredo oz. kje bodo živeli in ali imajo možnost odločanja o tem. Življenjski prostor je osrednji element institucionalizacije, saj se ljudje pogosto znajdejo v instituciji prav zato, ker so izgubili dom, hkrati pa je odsotnost doma ena od ključnih ovir za preselitev ven, saj ljudje navadno nimajo prostora, kamor bi se lahko vrnili (Bell in Lindley, 2005; Flaker idr. 2008; 2011; 2013). Življenjski prostor je pri dezinstitutionalizaciji torej eden ključnih virov, ki ga je treba za preselitev poiskati in pridobiti, predvsem pa je treba ob izhodu iz institucije ustvariti nov prostor, v katerem bo življenje povsem drugačno kot v instituciji.

Reševanje vprašanja življenjskega prostora zunaj institucije, v skupnosti, ima v Sloveniji že dolgoletno zgodovino in evolucijo. Med procesi dezinstitutionalizacije, od začetka devetdesetih let 20. stoletja do danes, so nevladne organizacije in zavodi kot alternativo institucionalnemu življenjskemu prostoru ustanovili številne bivalne enote² in stanovanjske skupine³. V preteklosti so bile te v procesu dezinstitutionalizacije mišljene kot prehodne strukture med institucijo in neodvisnim življenjem (Videmšek, 2012). Ljudje naj bi se iz stanovanjskih skupin namreč preselili naprej v samostojnejše oblike življenja v skupnosti, vendar pa se ja to zgodilo redko. Izkušnje tako v Sloveniji kot v tujini so poleg tega pokazale, da se je v takih bivalnih prostorih pogosto reproducira institucionalna kultura (Videmšek, 2012; Kendrick, 2017; Rosenthal idr. 2019; Gurbai idr. 2024). Sčasoma se je pokazalo, da so stanovanjske skupine manj ustrezen način ustvarjanja prostora za ljudi, ki se vračajo iz institucij v skupnost (Flaker, 2012; Kendrick, 2017).

Konvencija Združenih narodov o pravicah ljudi z oviranostjo (2008) priznava vsem ljudem z oviranostjo pravico do življenja v skupnosti in možnost, da sami izberejo stalno prebivališče in se odločajo, kje in s kom bodo živeli, in jim ni treba bivati v posebnem okolju (19. člen). Nujnost prehoda iz institucionalnih prostorov v alternativne oblike omenjajo tudi *Smernice za dezinstitutionalizacijo, tudi v izrednih razmerah* (2022) Združenih narodov, ki so nastale v sodelovanju z ljudmi z oviranostjo. Pomen in sporočilnost teh smernic je v tem, da problematizirajo več različnih življenjskih prostorov, tudi stanovanjske skupine, ki jih na primer opredelijo celo kot eno od oblik institucionalizacije. Predlagajo, da je namesto stanovanjskih skupin in podobnih institucionalnih rešitev za življenje ljudi v skupnosti treba razvijati

1 Pomemben cilj, ki pa ni edini, kot opozarjajo Skupne evropske smernice za prehod iz institucionalne v skupnostno oskrbo (2012, str. 31), saj dezinstitutionalizacija poleg preselitev obsega celosten proces načrtovanja preobrazbe institucij in razvoj skupnostnih služb in storitev, tudi preventivnih.

2 Enote, v katerih živi skupaj od 7 do največ 20 ljudi. Po podatkih Inštituta RS za socialno varstvo je bilo leta 2022 v Sloveniji takih enot 94 za 1149 ljudi.

3 Po podatkih Inštituta RS za socialno varstvo je bilo leta 2022 v Sloveniji 72 stanovanjskih skupin za 293 ljudi.

najrazličnejše podporne storitve. Ključno je, da so te prilagojene potrebam in željam posameznika in da ljudje, ki te storitve uporabljajo, ohranijo moč odločanja o sebi in o vsem, kar jih zadeva. Prehod v skupnost torej zahteva ustvarjanje različnih prostorov, ki jih ljudje z oviranostjo sooblikujejo in v katerih lahko živijo svobodno, tako da sami odločajo o svojem življenju, s podporo, ki jo potrebujejo in ki jim je prilagojena.

V članku predstavljam majhen del širšega raziskovalnega procesa, izvedenega v okviru projekta Doma na Krasu. S pomočjo akcijskega raziskovanja (Mesec, 1990; 1993; 1994; Flaker in Rafaelič, 2023) smo se veliko ukvarjali z vprašanjem, kam se bodo ljudje preselili iz institucije, kje in kakšna naj bodo stanovanja oz. hiše in kako organizirati delo v skupnosti, da preprečimo reprodukcijo institucionalne kulture. Eden osrednjih ciljev projekta je namreč bil, da se iz zavoda Dom na Krasu v skupnost preseli vsaj 70 ljudi in da zavod zanje vzpostavi mrežo dostopnih in kakovostnih skupnostnih storitev. Tako bi imeli ljudje z oviranostjo, stanovalci Doma na Krasu, zagotovljeno vsakdanjo podporo na svojem domu v skupnosti. Da bi našli odgovor na vprašanje, kje bodo ljudje živeli po izhodu iz institucije, je zavod pozneje (decembra 2020, tj. sedem mesecev po začetku projekta Doma na Krasu) pridobil še projekt za vzpostavitev mreže stanovanjskih bivalnih enot.⁴ Njegov najpomembnejši cilj je bil zagotoviti primerno infrastrukturo (stanovanja ali hiše) za 70 uporabnikov.⁵ Drugi projekt je torej nastal kot odziv na prvega.

V nadaljevanju predstavim življenjske prostore ljudi, ki so se preselili iz Doma na Krasu, analiziram prehod iz izključujočih v vključujoče življenjske prostore in se kritično ozrem na to, kako so bili v proces preselitve vključeni stanovalci zavoda.

Doživljanje in ustvarjanje prostora

Caroline Yeo (2021) v članku o »arhitekturi moje norosti« opisuje različne prostore (dom, univerza, psihiatrična bolnica, ulica, park, kavarna, gostišče, mesto), prehode med njimi in svoja doživetja v teh prostorih v določenem trenutku. V nekaterih se počuti varno (ulica, gostišče, kavarna, stranišče na univerzi), v nekaterih ne (dom, psihiatrična bolnica), v nekaterih pa hkrati ljubljeno in ogroženo (dom), uspešno in izključeno (univerza). Opisuje prostor, v katerem se njena norost rodi, in išče prostore, v katerih lahko norost zdrži, ne da bi jo nasilno utišali.

Kako je prostor oblikovan, vpliva na to, kako se v njem počutimo. Svetloba prostora, stvari, ki so v njem, barve, vonj in zvok oblikujejo našo izkušnjo tega prostora (Johnsen idr., 2018). Če na primer na okna namestimo rešetke, omejimo razgled človeku, mu onemogočimo, da sedi na okenski

4 Ime projekta: »Dez institucionalizacija zavoda Dom na Krasu«.

5 S pogojem, da lahko v posamezni enoti živi največ 6 uporabnikov.

polici, se nagne čez okno ali spleza skozenj.⁶ Postavimo mu fizično oviro in mu hkrati sporočamo, da nečesa ne sme početi in da mu glede tega ne zaupamo.

Kako bomo prostor doživeli, je odvisno tudi od tega, kaj se v njem dogaja, in od naše lastne interpretacije tega dogajanja (Flaker, 2012; Bryant in Williams, 2020). Čakalnica v zobni ambulanti lahko v nas vzbudi tesnobo in strah pred bolečino ali pa olajšanje, ker smo prišli zgolj kot spremljevalec in vemo, da tokrat ne bomo prišli na vrsto. Na naše doživetje vplivajo ideje, ki jih imamo o nekem prostoru, ugled prostora in zgodbe, ki krožijo o njem (Johnsen idr., 2018). Zgodbe, ki krožijo o institucijah, lahko ljudi odvrnejo od tega, da bi se jim sploh približali (Goffman, 2019; Flaker, 1998).

Kako načrtujemo, gradimo in oblikujemo prostore, kaže naše razumevanje ljudi in njihovih potreb. Če pogledamo npr. zapore, način, kako jih gradimo in organiziramo, kažejo, kako razumemo ljudi, ki so zaposleni v zaporu, in tiste, ki prestajajo zaporno kazen, kako razumemo njihove potrebe in kako družba skrbi za svoje zapornike (Johnsen idr., 2018). Enako velja za prostore, ki jih ustvarjamo za namen institucionalizacije in dezinstitutionalizacije. Kako so oblikovani in organizirani, v kakšnem okolju so, kako so opremljeni ipd., priča o tem, kako razumemo potrebe njihovih stanovalcev oz. ljudi z oviranostjo in izvajalcev podpore.

Socialno delo ima ključno vlogo pri razumevanju potreb ljudi in skupnosti, s tem pa tudi pri ustvarjanju novih in spreminjanju že obstoječih prostorov. Socialne delavke stopamo in delujemo v različnih prostorih – na domu uporabnika, v pisarnah centrov za socialno delo, v bolnišnicah, šolah, na ulici ipd. (Flaker, 2012). Prostor, v katerem delujemo, oblikuje prakso socialnega dela, hkrati pa je socialno delo produktivno, ima moč, da spreminja in ustvarja prostore (Diebäcker in Reutlinger, 2018; Flaker, 2012).

Etnografska študija (Dirks idr., 2016) je pokazala, kako se lahko socialno delo pokaže kot protislovni agent v procesih segregacije, gentrifikacije in prostorskega nadzora in sodeluje v »čiščenju« javnega prostora, ki naj bi bil dostopen vsem, z ustvarjanjem posebnih prostorov za ljudi, ki motijo javni red. Ustvarja posebne, ekskluzivne prostore za določene družbene skupine ljudi (npr. za ljudi, ki uživajo droge in alkohol, ljudi s težavami z duševnim zdravjem). Obstajajo torej zaželeni mesta umika, ki so tudi zaščitni prostori, a ne ustrezajo vedno interesom, željam in potrebam skupin, ki so sicer vključene v te prostore, a s tem izključene iz drugih.

Pri ustvarjanju novih ali spreminjanju obstoječih prostorov ima socialno delo ključno vlogo, a je pomembno, na katero strani procesa je. Lahko sodeluje pri izključevanju in institucionalizaciji nezaželenih družbenih skupin ali pa posreduje tako, da mesta in prostore naredi dostopnejše in bolj vključujoče.

6 Rešetke na oknu lahko izključijo tiste, ki so notri, pa tudi tiste, ki so zunaj, npr. kot varovalo pred vlomilci v pritličnih stanovanjih, na kletnih oknih.

Skupne evropske smernice za prehod iz institucionalne v skupnostno oskrbo (2012), na katerih smo utemeljili projekt Doma na Krasu⁷, določajo okvir, znotraj katerega lahko načrtujemo preselitve in nove prostore, v katerih bodo ljudje živeli. Poudarjajo, da je treba razvijati različne storitve v skupnosti (ne samo en tip podpore), da z razpršeno strukturo stanovanj oz. hiš, v katerih ljudje živijo, zagotovimo boljše kakovost življenja uporabnikov in da je treba fokus od stanovanjskih skupin preusmeriti še k drugim možnim načinom preselitve. Ključno pa je, da si ljudje lahko sami izberejo kje, s kom in kako bodo živeli.

Pri ustvarjanju novih prostorov za namen dezinstytucionalizacije je torej socialno delo ključno, saj je spretno pri ocenjevanju potreb pa tudi pri iskanju inovativnih in raznovrstnih odgovorov na potrebe ljudi. Prostore mora ustvarjati in spreminjati skupaj z uporabniki tako, da bodo ti te prostore lahko obvladali (in ne da bodo prostori obvladali njih).

Prostor za dezinstytucionalizacijo

Institucionalni prostor je omejen na kompleks ustanove in njenih enot, v katerih veljajo posebna oblast, pravila in namen (Flaker, 2012). Značilno za institucijo je, da ljudi izključi in izolira od samostojnega življenja v skupnosti. Na enem mestu in pod eno oblastjo poskuša zadovoljiti vse potrebe posameznika (stanovanje, oskrba, prosti čas, delo ipd.) in s tem ljudi zadržuje v omejenem prostoru. Institucionalni prostor je homogen, ustvarjen na podlagi ene same ideje, za kolektivno življenje posameznikov, označenih z eno prevladujočo značilnostjo (Flaker, 2014).

Ko človek pride v institucijo, mu osebje dodeli oddelek in sobo, kjer bo živel. Sobo si navadno deli še z drugimi ljudmi. Prehodi med sobami in oddelki so možni, a zahtevajo poseben postopek in odobritev osebja ali pa so del discipliniranja uporabnikov⁸.

Podobno kot Gramsci (1955) opisuje svojo celico v zaporu ali pa kot Creswell (2004) opisuje prihod v študentski dom, se tudi človek, ki pride v institucijo, znajde v prostoru z določeno površino in prostornino zraka, ki mu pripada. V sobi je navadno nekaj osnovnih kosov pohištva – postelja, omara in nočna omarica. Vse sobe v instituciji so identične.

Ko pridemo v prostor, v katerem bomo živeli, si po navadi želimo doseči, da bo kaj povedal o nas. To navadno naredimo tako, da ga opremimo po svoje. Dodamo nekaj svojih stvari, nalepimo plakate in razglednice, obesimo družinske slike, prinesemo rože. V instituciji je zelo težko prostor opremiti po svoje. Prostor, namenjen posamezniku, je preprosto premajhen, ob tvoji postelji je že postelja nekoga drugega, prostor ni več tvoj. Če bi želel steno

7 V projektni dokumentaciji beremo, da projekt predvideva transformacijo oziroma nadaljevanje dezinstytucionalizacije Doma na Krasu, kot jo zahtevajo Skupne evropske smernice za prehod iz institucionalne v skupnostno oskrbo (2012).

8 Na primer premestitev na drug oddelek mimo volje uporabnika, premestitev na varovani oddelek ipd.

pobarvati po svoje, potrebuješ soglasje sostanovalcev, predvsem pa dovolje-nje osebja. V instituciji veljajo pravila, ki določajo, kaj telo v tem prostoru sme in česa ne sme početi, togi urniki pa določajo, kje naj bo ob določeni uri dneva telo (Goffman 2019; Johnsen, 2018).

Prostori, v katerih lahko obstajamo in delujemo pod lastnimi pogoji, so ključni za preživetje in ustvarjalnost (Hrvatina, 2016). Ljudje, ki živijo v institucijah, imajo prostor, v katerem lahko obstajajo in delujejo, a le v skladu s pogoji in pravili institucije. Ko skušamo opisati življenje v instituciji, lahko govorimo o brezdomstvu znotraj samega doma⁹ (stanovanjske skupine, institucije). Prostor, v katerem ljudje živijo, a ga niso oblikovali, niti ni bil oblikovan zanje, postane prostor, ki izključuje. Uporabniki postanejo tujci, ljudje, ki imajo dom, a nimajo besede glede življenja v njem.

Dezinstitucionalizacija omogoča, da si ljudje uredijo prostor (in razpolagajo s svojim časom) čim bolj po svojih željah. Preobrazba zavoda obsega med seboj povezane procese, ki se osredotočajo na ponovno vzpostavljanje avtonomije, izbire in nadzora ljudi nad tem, kako, kje in s kom bodo živeli (*Smernice za dezinstitucionalizacijo, tudi v izrednih razmerah*, 2022). Povsem se spremeni namen institucije, ob tem pa se nujno spreminja in izginja tudi institucionalni prostor.

Za preselitev v skupnost Skupne evropske smernice za prehod iz institucionalne v skupnostno oskrbo (2012) priporočajo načrtovanje razpršenih stanovanj in hiš, ki so po tipu in velikosti enaki tistim, v katerih živi večinsko prebivalstvo, in ki so raztreseni po soseskah med domovanji drugih prebivalcev. Preselitve v modularne gradnje oz. v sklop stanovanj oz. hiš na posebni lokaciji, ki so nanizana v posebnem stanovanjskem naselju ali na posebni ulici, pa označi kot neustrezne. Primerjava obeh oblik je pokazala, da razpršena struktura zagotavlja kakovostnejše življenje ljudi, saj lahko tako v skupnosti preprečimo getoizacijo, skupnosti pa omogočimo, da vidijo ljudi z oviranostjo kot ljudi in jih lažje sprejmejo za svoje sosede.

Skupne evropske smernice določajo še, da je treba pri načrtovanju življenja v skupnosti razlikovati zagotavljanje stanovanja od zagotavljanja podpore. V najboljšem primeru bi tako stanovanje za ljudi, ki se iz institucij vračajo v skupnost, zagotavljala druga organizacija kot tista, ki zagotavlja podporo. V nasprotnem primeru se lahko zgodi, kot se dogaja zdaj, da isti izvajalec zagotavlja stanovanje in podporo, človek, ki ga zaradi različnih vzrokov izključijo iz stanovanjske skupine (npr. ker krši hišni red ali se spremenita intenzivnost in kompleksnost njegovih potreb), poleg stanovanja izgubi tudi podporo. Pri načrtovanju preselitve iz institucije moramo biti pozorni na to, da oblike in ravni podpore ki jo posameznik prejema, določajo njegove želje in potrebe, in ne to, kje živi. Želje in potrebe posameznika pa morajo poleg podpore določati tudi prostor, v katerem bo človek živel, in s kom si bo ta prostor delil (če sploh s kom).

9 Podobno kot Gilbert in Gubar (1979) trdita, da življenje žensk v prostoru, ki ga niso same zgradile, niti ni bilo zgrajeno zanje, pomeni samo brezdomstvo znotraj samega doma. Dom postane prostor izključevanja.

Metodologija

Podatke, uporabljene za namen članka, smo pridobili med izvajanjem projekta Doma na Krasu na Inštitutu Republike Slovenije za socialno varstvo. Raziskovalna naloga inštituta, ki je bil projektni partner Doma na Krasu, je bila tudi spremljanje preobrazbe. Potek preselitev iz zavoda v skupnost sem spremljala kot raziskovalka v projektu, pri tem pa sem skupaj z raziskovalci in osebjem, predvsem pa z uporabniki v več skupinah in timih poskušala ne samo spremljati, ampak tudi usmerjati proces dezinstucionalizacije. Preplet raziskovanja in akcije je tako potekalo v skladu z metodologijo akcijskega raziskovanja (Mesec, 1990; 1993; 1994)

Pri raziskovanju in zbiranju podatkov sem upoštevala ključna načela hitre ocene potreb in storitev (Flaker idr. 2019). Podatke, ki jih predstavljam v članku, smo raziskovalci pridobili z uporabo raznovrstnih metod, tehnik in virov podatkov in smo jih zbirali od junija 2020 do novembra 2024. Za namen članka sem uporabila podatke iz fokusne skupine s petimi uporabniki, iz šestih intervjujev z uporabniki, iz trideset osebnih načrtov uporabnikov, sekundarnih virov (zapisniki sestankov sveta stanovalcev v obdobju 2020–2023, zapisnikov srečanj uporabniške in ženske skupine v obdobju 2020–2023, raziskovalnih poročil projekta za leta 2020, 2021 in 2023, načrta preobrazbe zavoda Dom na Krasu in profila zavoda Dom na Krasu) in podatke, pridobljene z opazovanjem (strukturiranim in nestrukturiranim).

V raziskavi smo se osredotočili na življenjski prostor v ožjem pomenu, predvsem na stanovanja in hiše, v katerih uporabniki živijo, ne pa tudi na prostor skupnosti. Namen analize zbranih podatkov je predstaviti potek preselitev iz zavoda v skupnost z vidika možnosti izbire uporabnikov in ustvarjanja novega življenjskega prostora glede na njihove lastne želje in potrebe. Preverjala sem raziskovalno vprašanje: kateri dejavniki, momenti in situacije na različnih ravneh delovanja in življenja vplivajo na možnost udeležbe uporabnikov pri odločanju o preselitvi iz zavoda v skupnost?

Čeprav je Dom na Krasu med projektom vzpostavil več stanovanjskih skupin, pa preobrazba zavoda še ni končana. V članku predstavim podatke poteka prvih selitev in preobrazbe zavoda od začetka projekta leta 2020 do novembra 2024.

Rezultati in razprava

Načrtovanje preselitev

Stanovalci v samo snovanje projekta in prvega načrta preobrazbe zavoda niso bili vključeni, predvsem zaradi želje vodstva, da uporabnikom ne bi vplivali »lažnih upov«, zato so se več skupinam priključili šele, ko je bil projekt Doma na Krasu potrjen. Uporabnik je opozoril, da bi morali biti vključeni že takoj od začetka načrtovanja preobrazbe:

Hierarhija bi morala biti drugačna. Že takoj ko se je projekt pisal, bi morali biti zraven tudi stanovalci. Morali bi se skupaj pogovarjati, kako bomo to skupaj peljali, in da se nas upošteva.

Ob začetku projekta Doma na Krasu je zavod načrtoval, da bo storitve zagotavljal predvsem v Severnoprimorski in Obalno-Kraški regiji in v Postojni, kjer so že imeli dve stanovanjski skupini. V času projekta pa je zavod potem upošteval nenapisano pravilo, da se ljudi seli zgolj v objekte, zgrajene oz. kupljene v okviru projekta. Na začetku so tako v zavodu stanovalcem ponudili možnost, da se s projektom preselijo na eno od treh območij: Obala, Kras in Nova Gorica, kjer so pridobivali nepremičnine, ne pa tudi drugam (Ficko idr., 2020; Zoran idr., 2021; 2023).

Za boljšo organizacijo preselitev so v zavodu načrtovali teritorializacijo¹⁰, a so jo le delno izvedli. Oddelke, ki so bili prej poimenovani po pticah, so poimenovali glede na območja preselitve (Kras, Obala, Gorica). Nekaj uporabnikov se je preselilo tudi na oddelek, poimenovan po območju, na katero so se želeli preseliti, a ime oddelka ni zares izražalo dejanskega stanja, kamor se bodo uporabniki med preobrazbo preselili in kje bo osebje delalo (Zoran idr., 2021; 2023).

Med projektom je območje Obale odpadlo zaradi težko dostopnih nepremičnin (visoke cene nepremičnin). Nekaterim uporabnikom je bilo žal, da ni bilo več možnosti, da bi šli živeti na Obalo:

Smo zdaj dobili tri milijone, da spraznimo zavod, pa za bivalne hiše in stanovanja, da se ljudi preseli. V območju Krasa smo dobili zdaj, na Obali pa je preveč drago in tja zdaj ne bomo šli, je odpadlo. Ma ni mi dobro, da ne gremo na Obalo, sem hotel iti v Koper. (F1.1)

Ker Obala ni več prišla v poštev, so oddelek Obala v zavodu preimenovali v »odprto območje«. To naj bi bila četrta možnost preselitve nekam znotraj Zahodne kohezijske regije, a zunaj treh določenih območij. V zavodu so razmišljali, da je odprto območje tisto, kjer bodo našli nepremičninske objekte za nakup (Zoran idr., 2023).

Možnost izbire je bila torej že na začetku s projektom omejena. Ne samo, da uporabniki niso bili vključeni v oblikovanje načrta preobrazbe, ampak so bili tudi v zavodu na začetku fokusirani zgolj na zagotavljanje preselitev znotraj projekta – v hiše in stanovanja, zgrajena oz. kupljena s projektnim denarjem. Proti koncu leta 2023 se je ta miselnost nekoliko spremenila. S spremembo vodstva so v zavodu začeli iskati in tudi našli najemna stanovanja (npr. v Postojni) in tja so se ljudje iz zavoda preselili.

Nekateri stanovalci so povedali, da bi, če bi si lahko sami izbirali, izbrali tudi kakšno drugo mesto: »Če bi lahko izbrala, bi šla v Ljubljano živeti.« (F1.2)

¹⁰ S teritorializacijo smo želeli doseči, da bi v zavodu delovali oddelki, na katerih bi živeli in delali ljudje, ki bodo pozneje živeli in delali na istem območju. S tem bi olajšali organizacijo preselitev, povezovanje s skupnostjo in povezovanje uporabnikov in osebja s skupnim načrtovanjem preselitev in zagotavljanjem podpore na določenem območju.

Možnost izbire pri preselitvi je bila slabša za ljudi s telesno oviranostjo. Ena od uporabnic se je, na primer, želela preseliti v določeno hišo in za to sva skupaj pripravili osebni načrt. Ob pripravi načrta sva se pogovarjali še z drugimi. V enem od teh pogovorov je delovna terapevtka odsvetovala preselitev prav v tisto hišo, ker ni bila dovolj prilagojena za ljudi s telesno oviranostjo (hiša je sicer povsem prilagojena, a so hodniki kupljene hiše preozki za uporabo vozička), in priporočila hišo, ki je dostopnejša.

Povsem nemogoče so se vsaj na začetku projekta zdele preselitve ljudi iz varovanega oddelka. V zavodu je obveljalo, da je to za začetek procesa preobrazbe prevelik zalogaj. V načrtu preobrazbe so zapisali, da varovani oddelek v prvem letu še ne bodo povsem preoblikovali, bodo pa začeli že v prvem letu izdelovati analizo tveganja za ljudi na varovanih oddelkih in pripravljati akcijski načrt za preobrazbo varovanega oddelka (*Načrt preobrazbe Doma na Krasu 2020–2025*, 2020). Z izobraževanjem, predvsem pa z rednim delom na varovanem oddelku, katerega gonilna sila je bil asistent, zaposlen na Fakulteti za socialno delo, smo proti koncu projekta že prišli do točke iskanja možnosti preselitev za ljudi iz varovanega oddelka v skupnost. Na varovanem oddelku so pripravili osebne načrte in analize tveganja za uporabnike in predvideli možne načine preselitev v skupnost, a se preobrazba oddelka in preselitev v skupnost še nista zgodili (Kapus idr. 2025).

Pričakovanja in želje glede preselitve

Veliko ljudi je bilo skeptičnih, ali se bodo ljudje sploh preselili, saj so se začeli seliti šele na začetku leta 2023: »Ljudje čakajo na preselitve.« »Ne nam dajat lažnega upanja.«

O možnostih preselitve so se stanovalci z osebjem pogovarjali na skupščinah¹¹: »V četrtkih smo imeli skupščine na oddelkih in smo se o tem pogovarjali, o projektu in preselitvah, pa območjih.«

Uporabniki so se na skupščinah pogovarjali o pričakovanjih glede preselitve v skupnost. Povedali so, da pričakujejo boljše življenje v manjših enotah, več samostojnosti in možnosti za raziskovanje okolice. Nekateri so pričakovali lažji dostop do denarja, do banke in bankomatov, več miru za učenje in branje knjig. Nekateri so se zanimali za možnost zaposlitve in ali bodo lahko imeli ključke od svojega stanovanja oz. hiše. Drugi so povedali, da si želijo enoposteljno sobo ali pa garsonjero. Nekdo je povedal, da bi se raje preselil v drugo regijo, da bi lahko bil bližje svojcem. Nekdo od uporabnikov je rekel, da si preselitve ne želi, ker je na zavod navezan (analiza zapisnikov skupščin 22,23).

Uporabnica je rekla, da je vložila prošnjo za premestitev in da bi ji pri tem prišel prav zagovornik. Želi si namreč svoje sobe, v kateri bo lahko sama, saj ji je zelo veliko do tega, da ima svoj mir. V miru želi gledati televizijo,

11 Skupščine smo uvedli med projektom z namenom uvajanja demokratičnega načina odločanja in organiziranja življenja in dela v zavodu in demokratizacije odnosov med osebjem in uporabniki.

uporabljati računalnik, brez nenehnega prilagajanja sostanovalki (zapisnik skupščine, 7. 7. 2022).

Nekateri so poudarjali, da sama preselitev nekam drugam ni dovolj:

Pričakujem, ko se preselimo, po koncu projekta, da bo drugače. Hiša je. To je pomembno, ampak ni pa edino. Da imaš kje za spat, jest, da dobiš tablete – to je OK. Za življenje pa rabiš nekaj več kot to.

Analiza osebnih načrtov je pokazala, da si veliko uporabnikov želi imeti po preselitvi lastno sobo in svoj mir, saj ju v zavodu nimajo. Nekateri so v svojih načrtih zapisali, kakšen naj bo prostor, v katerem bodo živeli:

Rada bi imela pisalno mizo v sobi in zaveso z metulji. Hočem imeti ključ od sobe in od stanovanja, kjer bom. Pomembno mi je, da lahko vse, kar rabim, dosežem z vozičkom in da niso preozki hodniki. Stvari, ki jih rabim, ne smejo biti previsoko spravljene. Če ne bom v pritličju, rabim dvigalo. Zunaj želim imeti vrt.

Uporabniki so ob različnih priložnostih (na delavnicah, skupščinah, sestankih sveta stanovalcev) povedali, da imajo glede procesa preobrazbe zavoda in glede projekta premalo informacij, da dobijo informacije o tem, kako napreduje npr. gradnja hiš in iskanje stanovanj, zelo pozno.

Kot jaz vidim stvari, smo stanovalci dobili premalo informacij o preobrazbi zavoda, o tem, kam se bomo selili, kaj se bo gradilo, kaj se bo obnavljalo – kje in na kakšen način. Vprašali so nas na primer, kam bi želeli iti živeti – ampak na isti način, kot ko te vprašajo »A hočeš iti v Idrijo?« ali pa »A hočeš iti k psihiatru?« (Čaušević, 2023)

Kot dobro prakso lahko omenim skupščine, ki jih je projektni tim organiziral za uporabnike, ki se bodo preselili v Divačo. Tako osebje kot uporabniki so poročali o skupnem načrtovanju življenja v Divači in o dobrem ozračju na skupščinah med pripravami na preselitev.

Priprave na preselitev

Maja 2020 je Komisija za sprejeme, premestitve in odpuste odprla novo čakalno vrsto za stanovalce, in sicer za preselitev na območje regij Obala, Kras in Gorica, in tako začela prva poizvedovanja o tem, kam bi se stanovalci radi preselili. Formalno je postopek potekal tako, da se je uporabnik prijavil na eno od ponujenih možnosti. Potem je osebje z njim naredilo osebni oz. preselitveni načrt. Načrt so potrdili na timski konferenci, potem pa naj bi skupaj z uporabniki šli spoznavat okolico in se z vsakim posameznikom pripravili na preselitev.

Sam postopek so v zavodu zaradi različnih razlogov redko izvedli prav na tak način. Ena od uporabnic je na primer povedala, da še ni imela osebnega načrta, je pa že vedela, kam bi se rada preselila, zato sta skupaj z zaposleno šli na ogled enega kraja, pa si je potem premislila in se ni želela tja preseliti.

Večinoma je od priprave osebnega načrta do dejanske preselitve preteklo veliko časa, saj je osebje čakalo, da se najprej zgradi oz. kupi prostor za preselitev. O tem, da bi bilo dobro razmišljati tudi o najemniških stanovanjih, smo se veliko pogovarjali z osebjem v zavodu, a predvsem na začetku vodstvo zavoda za to ni imelo posluha, umanjala pa je tudi podpora naročnika (Ministrstvo za solidarno prihodnost), da bi zavod spodbudil k najemom (Ficko idr., 2020; Zoran idr. 2021; 2023).

Pogovor z enim od uporabnikov pred preselitvijo je pokazal, da uporabniki niso bili vedno informirani o tem, s kom bodo živeli, in da so se mogli kdaj na hitro odločiti in spakirati, brez posebnih priprav na preselitev: »Čez tri dni se selim. So mi prejšnji teden povedali. Zdaj grem, moram kupiti kovček in spakirat.« Isti uporabnik je na vprašanje, s kom bo živel in kako si je izbral ta kraj, kjer bo živel, povedal: »Ne vem, s kom bom živel. Štirje bomo. Bom tam videl, s kom bom, ko bom tam,« in »Ne morem si izbirati, kaj si bom izbral. Kaj me sprašuješ neumnosti, saj veš, kako je.«

Pri načrtovanju preselitve in življenja v skupnosti je pomembna tudi transparentnost pa tudi to, da upoštevamo perspektivo ljudi, njihove želje in potrebe:

V projektu so uvedli tudi individualni načrt. Meni se zdi, da to ni doseglo svojega smisla. Smo ga naredili, nekaj si je zaposlena zapisala. Ni pa čisto jasno, komu je bil ta načrt namenjen. Dobro bi bilo, da že na začetku, ko delaš načrt, vidiš, da so te upoštevali, da so te razumeli, kaj praviš, kaj rabiš. Pomembna je percepcija, kako vidiš stvari.

Glede priprav na preselitev so uporabniki na svetu stanovalcev zavoda opozarjali, da bi se bilo v zvezi s preselitvijo treba pogovarjati in dogovoriti tudi o tem, kakšne bodo življenjske razmere v skupnosti (odločanje o sebi, skrbništvo, delo in denar), o zasebnosti in varnosti v skupnosti (imeti svoje ključ, nasilje med uporabniki in osebjem, kako se zavarovati v mestu, na ulici), kako izboljšati odnose med delavci in stanovalci (»da nas jemljejo resno«; »da se stanovalci sami zmenimo, kako bomo živeli skupaj, brez da se osebje vmešava«) in kako postati del skupnosti (»kako se vključiti, da nas sprejmejo«).

Preselitve

Do novembra 2024 se je iz zavoda preselilo 44 ljudi, in sicer 22 v Novo Gorico, 18 na Kras in 4 v Postojno. Zunaj zavoda zdaj živi 96 ljudi (skupaj z že obstoječimi stanovanjskimi skupinami). Vsi uporabniki so se preselili v objekte, zgrajene oz. kupljene v okviru projekta, razen uporabnikov, ki so se preselili v Postojno in so v najemniškem stanovanju. Prostore lahko opišemo kot družinski tip hiše in stanovanj, z eno- in dvopostelnimi sobami in s skupnimi prostori (kuhinja, dnevna soba, kopalnica). Prostori so podobno opremljeni (omare, kuhinjska in kopalniška oprema so si med seboj podobne), saj je zavod za opremo izdal javno naročilo. Tako imajo npr. vse sobe lesene bolniške postelje, čeprav to ne ustreza potrebam in okusu vseh uporabnikov:

Povsod so bolniške postelje. Meni niso všeč. Mi je premajhna postelja, tudi se vedno malo premika, ker je na kolesih. Jaz ne potrebujem bolniške postelje. Bi si kupil drugačno, pa nimam denarja trenutno.

Prostori torej niso po osebni meri, čeprav si uporabniki poskušajo prostor urediti čim bolj po svoje (npr. z različnimi slikami, plakati, vazami). Prostori premalo odlikavajo življenjski slog in potrebe uporabnikov, saj so urejeni glede na interese zavoda (javna naročila) in po istem kopitu, podobno kot so si tudi vsi oddelki v zavodu med seboj podobni.

Čeprav prostori niso povsem prilagojeni okusu uporabnikov in je v nekaterih primerih pri preselitvi prevladala naglica in se ljudje niso posebej na to pripravili, pa so bili kljub temu zadovoljni, da vsaj niso več v zavodu, bodisi zaradi boljših prostorskih razmer (»Tu je boljše. Imam svojo sobo«) bodisi zaradi ustrežnejšega načina zagotavljanja podpore: »Tu mi je boljše, imam več svobode, mi ne diha skozi za vrat« in »Tu imam svoj mir, lahko grem ven, na kavico, tu je veliko boljše.«

Tako obstoječe kot nove enote so med seboj delno razpršene. V istem kraju so nekatere med seboj nekoliko bolj oddaljene (največja razdalja med dvema enotama je 2 km), več enot pa je v neposredni bližini druga druge (najkrajša razdalja med dvema enotama je 4 m).

Med preobrazbo zavoda so se trije uporabniki (dva moška in ena ženska) preselili povsem na svoje. Pri vseh treh preselitvah je bila poleg močne volje in odločnosti posameznikov ključna socialna delavka, ki je kljub usmeritvam zavoda (včasih tudi odkritemu nasprotovanju osebja in vodstva zavoda) ljudi podprla pri iskanju stanovanja in podpore, zato da so lahko zaživel v skupnosti. Vsi trije so se preselili v Osrednjeslovensko regijo (zunaj območja, ki naj bi ga pokrival zavod), dva v mesto, eden pa v vas. Dva sta dobila pravico do osebne asistencije. Eden od uporabnikov je potreboval nekoliko več podpore (sploh v času, ko je čakal na osebno asistenco), zato ji je uspelo mobilizirati skupnost, organizirala je krizni tim, vključila koordinatorja obravnave v skupnosti in uporabnika podprla pri iskanju stanovanja.

Sklep – dejavniki, ki ovirajo in spodbujajo izbiro življenjskega prostora

Dezinstitucionalizacija zahteva načrtovanje preselitev iz institucije in podpore v skupnosti, v skladu z željami in potrebami ljudi z oviranostjo, ki se selijo. Pri tem je pomembno, da so uporabniki vključeni v oblikovanje preobrazbe zavoda že od začetka in da ta proces vodijo. Tega nam v Domu na Krasu ni uspelo povsem doseči, niti v pomenu načrtovanja preobrazbe zavoda niti v pomenu določanja območja selitve ter oblikovanja in opremljanja samih prostorov, kamor naj bi se ljudje preselili. Kot so opozorili uporabniki, na začetku niso bili vključeni v pripravo projekta in načrta preobrazbe. Čeprav so se nekateri pozneje pridružili več delovnim skupinam ali pa so v različnih uporabniških skupinah poskušali vplivati na sam proces preobrazbe, so bili

pogosto preslišani (Kapus idr., 2025). To potrjuje tudi dejstvo, da so selitve (z izjemo Postojne in treh neodvisnih preselitev) potekale samo v objekte, kupljene v okviru projekta, ne glede na to, da so posamezniki izrazili željo, da bi živeli kje drugje.

Uporabniki so poudarili, da niso dobili dovolj informacij o tem, kaj se dogaja v projektu. Pomanjkanje informacij o poteku preobrazbe lomi moč uporabnikov za soustvarjanje procesa preselitev v skupnost – če nimaš informacij, ki jih potrebuješ, se težko odločiš ali pa sploh izgubiš priložnost, da bi o nečem odločal. Pogosto pa so uporabniki imeli informacije (npr. glede tega, da v okviru projekta na Obali ne bodo kupili oz. gradili hiš), a niso imeli vpliva, da bi situacijo spremenili v skladu s svojimi željami in potrebami.

Socialno delo je ključno pri tem, da ljudi podpre pri preselitvi in ustvarjanju svojega doma v skupnosti, a je pomembno, na katero stran se v procesu preobrazbe postavi in kako uporablja metode, ki so v izhodišču namenjene krepitvi moči uporabnikov.

Kot pomembne so se pokazale skupščine, saj so na njih uporabniki le prišli do nekaj informacij in so se lahko pogovarjali o dezinstucionalizaciji. Kljub možnosti razprave pa je skupščinam pogosto umanjkal akcijski del – kaj je treba narediti za to, da dosežemo cilje posameznika in skupine, in kdo bo to naredil, in da potem to tudi izvedemo.

V osebnih načrtih so uporabniki lahko povedali in zapisali, kako želijo živeti, težko pa rečem, da so lahko zares izbrali, kako želijo živeti. V tem pogledu je osebno načrtovanje včasih delovalo protislovno – namesto da bi z načrtom uporabniki pridobili moč, so vložili veliko časa v pripravo načrta, ki v ključnem delu pogosto ni bil uresničen.

Glede na nove prostore, kamor so se ljudje preselili, je težko reči, da smo bili pri preobrazbi zavoda inovativni, saj je obveljal ustaljen način preseljevanja v družinski tip stanovanjskih skupin zavoda, ki so podobno urejene in so med seboj le delno razpršene. Tudi tukaj se torej pozna, da uporabniki niso bili zares vključeni v oblikovanje in načrtovanje prostorov, v katerih bodo živeli. Z izključevanjem pa smo izgubili pestrost prostorov in možnih oblik preselitev v skupnost pa tudi pestrost ureditve prostorov. Ovira je bila v tem, da so bili vodstvo zavoda, zaposleni na projektu in naročnik projekta fokusirani predvsem na doseganje projektnih ciljev namesto na preobrazbo zavoda, ki temelji na življenjskih ciljih in potrebah uporabnikov.

Uporabniki zavoda so imeli v okviru preobrazbe zavoda omejene možnosti izbire, kje bodo živeli, saj so se v zavodu odločili, da bodo ljudi preselili v objekte, zgrajene v okviru projekta. Možnost izbire je bila še bolj omejena za ljudi s telesno oviranostjo, za ljudi, ki so bili s sklepom sodišča nameščeni na varovani oddelek pa se je zdela skoraj nemogoča. Kljub omejenim možnostim izbire pa so ljudje po preselitvi izražali zadovoljstvo, da vsaj niso več v zavodu, pa tudi, da je podpora organizirana drugače in boljše, kot je bila v zavodu. Sam prehod v stanovanjsko skupino tako doživljajo kot pozitivno, čeprav vidijo možnosti, kako bi si lahko prostor še bolj prilagodili, naredili še bolj domačega (npr. z nakupom drugačne postelje).

Preobrazbo zavoda Doma na Krasu je treba razumeti širše kot zgolj projekt. Preobrazba zavoda je proces, ki smo ga lahko s projektom spodbudili, a je nujno razmišljati širše od projekta – od projektnih hiš, projektnih aktivnosti ipd. Projekt Doma na Krasu se leta 2025 končuje, a preobrazba zavoda še ni končana. Na eni strani je projektno delo zavod prisililo, da kontinuirano in intenzivno razmišlja o dezinstitutionalizaciji in novih načinih zagotavljanja podpore v skupnosti, na drugi strani pa je to, da so v zavodu poskušali uresničiti zgolj projektne cilje (ne pa tudi ciljev preobrazbe), vplivalo na omejeno možnost izbire uporabnikov glede preselitev in življenja v skupnosti.

Dezinstitutionalizacija nas prisili, da se premaknemo od totalnega zajetja življenja ljudi v enem prostoru k temu, da ima človek svoj prostor, ki ga upravlja po svoje in v katerega svobodno stopa (in izstopa v druge prostore v skupnosti).

Dokončanje projekta zavodu omogoča, da na podlagi dosedanjih izkušenj nadgradi način dela tako, da bodo uporabniki zares lahko usmerjali potek preobrazbe zavoda in odločali o tem, kje, s kom in kako bodo živeli. Hkrati je to priložnost za socialno delo, ki lahko, če se postavi na pravo stran, mobilizira skupnost in ljudi podpore, da si uredijo svoj prostor, kot je pokazala ena od socialnih delavk.

Nujno je, da zavod še naprej razvija dobre prakse, kot so skupščine in osebno načrtovanje, in da razvija vključujočo kulturo, ki uporabnikom omogoča odločanje o svojem življenju. Poleg tega bi bilo treba prav s tem namenom raziskati, katere situacije in pristopi uporabnikom in osebju omogočijo, da se takšna kultura razvija in neguje.

Raziskava, ki sem jo predstavila v članku, je omejena na ožji življenjski prostor, v katerem živijo uporabniki in delujejo zaposleni Doma na Krasu, ne vključuje in ne problematizira pa dostopnosti in odprtosti prostorov širše skupnosti. V prihodnje bi bilo dobro razširiti področje raziskave tudi na druge prostore v skupnosti, da bi bolje razumeli, kaj dela prostor v procesu preobrazbe zavoda vključujoč in kako lahko ustvarjamo bolj vključujoče prostore.

Viri

- Bell A., & Lindley, P. (ur.) (2005). *Beyond the Water Towers: the unfinished revolution in mental health services 1985–2005*. Sainsbury: Sainsbury Centre for Mental Health.
- Bryant, L., & Williams, C. (2020). Place and space in social work. *Qualitative Social Work*, 19(3), 321–336.
- Cresswell, T. (2004). *Place: a short introduction*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Čaušević, S. (2023). Doživljanje preobrazbe. V M. Urek, & J. Škraban (ur.), "Deinstitutionalisation..., that word!": achievements and contradictions of community care in European perspective / »Dezinstitutionalizacija ..., ta beseda!«: dosežki in protislovja skupnostne oskrbe v evropski perspektivi. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Diebäcker, M., & Reutlinger, C. (ur.) (2018). *Soziale Arbeit und institutionelle Räume: explorative Zugänge*. Wiesbaden: Springer VS.

- Dirks, S., Kessler, F., Lippelt, M., & Wienand, C. (2016). *Urbane Raum(re)produktion – Soziale Arbeit macht Stadt*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Ficko, K., Blaško, G., Božič, B., Černič, M., Čuk, M., Humar, S., Korbar, L., Lindav Štepic, U., Nahtigal, K., Obreza, B., Perhaj, P., Pirc, S., Rafaelič, A., Sorta Kovač, U., Tavčar, T., Trček, A., Vremec, R., Zajc, K., Zoran, K., & Kobal Tomc, B. (2020). *Načrtovanje preobrazbe zavoda: začetno raziskovalno poročilo projekta Doma na Krasu*. Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo.
- Flaker, V. (1998). *Odpiranje norosti: vzpon in padec totalnih ustanov*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Flaker, V. (2012). Prostor in socialno delo. *Teorija in praksa*, 49(1), 53–70.
- Flaker, V. (2014). Deinstitutionalisation as a machine. *Dialogue in Praxis*, 1–2(1–2), 119–131. Pridobljeno 12. 11. 2024 s <http://www.dialogueinpraxis.net>
- Flaker, V., Mali, J., Kodele, T., Grebenc, V., Škerjanc, J., & Urek, M. (2008). *Dolgotrajna oskrba: očrt potreb in odgovorov nanje*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Flaker, V., Nagode, M., Rafaelič, A., Udovič, N. (2011). *Nastajanje dolgotrajne oskrbe: ljudje in procesi, eksperiment in sistem*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Flaker, V., Mali, J., Rafaelič, A., & Ratajc, S. (2013). *Osebnostno načrtovanje in izvajanje storitev*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Flaker, V., & Rafaelič, A. (2023). *Dezinstucionalizacija II: nedokončana*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani.
- Gilbert, S. M., & Gubar, S. (1979). *The madwoman in the attic: the woman writer and the nineteenth-century literary imagination*. New Haven: Yale University Press. Pridobljeno 12. 11. 2024 s <https://ia803202.us.archive.org/32/items/TheMadwomanInTheAttic/The%20Madwoman%20in%20the%20Attic.pdf>
- Goffman, E. (2019). *Azili*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Gramsci, A. (1955). *Pisma iz ječe*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Grebenc, V. (2005). *Ocena potreb in raziskovanje lokalnih vrednosti kot izhodišče za delovanje v socialnem delu*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (doktorska disertacija).
- Gurbai, S., Simeonova, V., & Tsaneva, T. (2024). *Poor her, for having dreams. Monitoring report on torture and ill-treatment of persons with disabilities in Bulgarian institutions, including small group homes*. Validity Foundation – Mental Disability Advocacy Centre Network of Independent Experts – NIE. Pridobljeno 12. 11. 2024 s <https://validity.ngo/wp-content/uploads/2024/04/20240411-BG-Monitoring-Report-EN-1.pdf>
- Hrvatini, A. (2016). *Socialno delo v avtonomnih prostorih: vloga socialnega dela pri graditvi kontramoči*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Johnsen, B., Fransson, E., & Giofrè, F. (ur.) (2018). *Prison, architecture and humans*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk. Pridobljeno 12. 11. 2024 s <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/30826>
- Kapus, A., Hajdarevič Novak, A., Mauch, K., Rafaelič, A., Slatnar, B., Škraban, J., Zoran, K., & Kobal Tomc, B. (2025). *Poročilo pilotnega projekta »Doma na Krasu« - E-publikacija, v kateri so predstavljeni zaključki projekta*. Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo.
- Kendrick, M. (2017). *Why group homes are no longer optimal*. Sheffield: Centre for Welfare Reform. Pridobljeno 12. 11. 2024 s <https://citizen-network.org/library/why-group-homes-are-no-longer-optimal.html>
- Konvencija Združenih narodov o pravicah ljudi z oviranostjo (2008). Zakon o ratifikaciji Konvencije o pravicah invalidov in Izbirnega protokola h Konvenciji o pravicah invalidov. *Ur. l. RS*, št. 37/2008. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/86045>

- Mesec, B. (1990). *Akcijsko raziskovalni projekti kot oblika skupnostnopsiholoških intervencij*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (doktorska disertacija).
- Mesec, B. (1993). Akcijsko raziskovanje med socialnim inženirstvom in revolucionarnim aktivizmom. *Socialno delo*, 32(1-2), 61-91.
- Mesec, B. (1994). Model akcijskega raziskovanja. *Socialno delo*, 33(1), 3-16.
- Načrt preobrazbe zavoda Dom na Krasu 2020-2025* (2020). Dutovlje: Dom na Krasu.
- Rosenthal, E., Ciric Milovanovic, D., Ahern, L., Arnold, R., Bouclier, D., Beckwith, R., M., Brown, M., Levy R., M., Reeves Miller, M., & Mason, M. (2019). *A dead end for children: Bulgaria's group homes: disability rights international*. Pridobljeno 12. 11. 2024 s <https://www.driadvocacy.org/reports/dead-end-children-bulgarias-group-homes>
- Skupne evropske smernice za prehod iz institucionalne v skupnostno oskrbo (2012). Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo. https://di.irssv.si/wp-content/uploads/2022/11/Skupne_evropske_smernice_za_prehod_iz_instit_v_skupnostno_oskrbo_SLO.pdf
- Smernice za dezinstitutionalizacijo, tudi v izrednih razmerah* (2022). *CRPD/C/5: Guidelines on deinstitutionalization, including in emergencies*. UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities. Geneva: United Nations. Pridobljeno 11. 12. 2024 s <https://www.ohchr.org/en/documents/legal-standards-and-guidelines/crpd-c5-guidelines-deinstitutionalization-including>
- Videmšek, P. (2012). Prehodnost stanovanjskih skupin: kje se izgublja proces dezinstitutionalizacije? *Časopis za kritiko znanosti*, 40(250), 74-85, 293, 301.
- Zoran, K., Kapus, A., Rafaelič, A., Ficko, K., & Kobal Tomc, B. (2021). *Prvo vmesno poročilo pilotnega projekta »Doma na Krasu«*. Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo.
- Zoran, K., Ficko, K., Nemgar, M., Jezeršek, K., & Kobal Tomc, B. (2023). *Drugo vmesno poročilo pilotnega projekta »Doma na Krasu«*. Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo.
- Yeo, C. (2021). Architecture of my madness. V P. Beresford, & J. Russo (ur.), *The Routledge international handbook of mad studies* (str. 235-242). London: Routledge.